

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Проблеми демократії та її ролі в суспільно-політичному житті є одними з центральних в політичній науці. Початок формування основ демократії співпадає з часом появи перших держав.

Метою статті є дослідження історії зародження та розвитку форм демократії та аналіз її основних засад в посткласичних концепціях демократії.

Державні форми демократії відомі вже в добу античності. Саме в давньогрецьких полісах були сформовані основні поняття демократії: верховенства права, виборності органів влади та посадових осіб, участі громадян у процесах прийняття державних рішень тощо. Аристотель, наприклад, визначає демократію як «правління всіх», на відміну від аристократії («правління обраних») і монархії («правління одного») [1]. Історія давньогрецької демократії невід’ємна від історії Афінської держави.

Демократичний розвиток Афін розпочався з VI ст. до н. е. з реформ Солона. «Я, – заявляв Солон, – силу з правдою поєднав, нікого не скривдив і нікого не підніс. Простому народові я дав стільки влади, скільки треба було. Я не позбавив його законних прав, але й не дав йому нічого зайвого. Не скривдив далі я й тих, хто мав у своїх руках великі багатства і користувався великим впливом. Я став, покриваючи своїм міцним щитом обидві сторони, не даючи жодній з них переваги» [1, п. 12]. Подальша демократизація Афінської держави була пов’язана з реформами Клісфена і Перікла.

Афінська демократія – це пряма, безпосередня демократія. Афіняни обирали Раду чотирьохсот, а потім Раду п’ятисот (Буле), Суд присяжних (Гелією), затверджували чи відхиляли тих чи інших претендентів на ті чи інші виборні посади. Однак всі ці інституції не мали самостійної влади, бо були підпорядковані народним зборам і повинні були діяти в межах прийнятих ними законів.

Афінська політична система як найбільш прогресивна для свого часу все ж була демократією для меншості населення. Багато її сучасників ставилися до неї критично.

Слід зазначити, що кожному історичному типу держави відповідала своя форма демократії. За феодалізму елементи демократії зароджувалися у формі представницьких установ, що обмежували абсолютну владу монархів, наприклад, парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, Військова Рада в Запорізькій Січі, Державна Дума в Росії.

Прогрес у розвитку демократії став наслідком утвердження капіталістичних відносин й перемог буржуазних революцій в Англії, Франції, інших країнах. Ліквідація кріпацтва, скасування феодальних привілеїв зумовили появу комплексу демократичних інститутів і процедур, більшість з яких використовується й сьогодні.

На всіх етапах суспільного розвитку демократичні системи в різних країнах мали небагато спільних рис. Так, були запозичені з античності два пріоритети: «всі рівні» і «всі мають брати участь у процесі прийняття політичних рішень». Саме вони були покладені в основу класичної теорії демократії Дж. Локом, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, які доповнили їх ідеєю «загального добра для всіх». Вже з кінця XVIII ст. чільне місце в уявленнях про демократію посіли ліберальні цінності прав та свобод особи, конституціоналізму й законності. Демократія і права людини утворили універсальну основу конституційної держави, різноманітні варіанти якої завдячували своїм походженням американській і французькій революціям [2, с. 60].

Мислителі Нового часу визначили основні принципи і ознаки демократії, що склали підґрунтя класичної ліберальної концепції демократії. Загальні принципи і ознаки – це суверенітет народу, верховенство права, гарантування широких прав і свобод громадянам, політичний плюралізм, періодична виборність органів влади, реалізація принципу розподілу влади, наявність громадянського суспільства, прийняття рішень більшістю, дотримання та охорона прав меншості. Головна ідея лібералізму – ідея індивідуальної свободи,

саме тому ліберальна демократія на перший план ставить громадянську свободу як незалежність особистого життя особи від державної влади. Забезпечення громадянської свободи ґрунтується, насамперед, на реалізації особистих прав і свобод людини: права на життя, свободу, щастя, спротив насильству, права на власність і вільну економічну діяльність, недоторканість житла, таємницю листування, свободу пересування й вибору місця проживання тощо. А наявність політичних прав і свобод у неї дає можливість громадянину брати участь у формуванні представницьких органів державної влади, впливати на процес розробки, прийняття та здійснення політичних рішень. Сутність ліберальної демократії знайшла відображення у запропонованому А. Лінкольном твердженні: «Government of the people, by the people, for the people» – «Правління народу, обране народом і для народу».

З одного боку, кожна демократична система в реальному політичному житті базується на загальних принципах і ознаках, з іншого – має специфічні риси.

Лібералізм виник і розвивався як ідеологія буржуазії. Концепція класичної ліберальної демократії відбивала інтереси передусім цього суспільного класу. Притаманна лібералізму абсолютизація індивідуальної свободи спричиняє соціальну поляризацію, загострення соціального протистояння, політичну нестабільність тощо.

Подоланням цих недоліків займалися вже науковці Новітньої доби. В ХХ ст. побачила світ низка теорій демократії, що, врешті-решт, призвело до певного розмивання змісту поняття «демократія», під яким стали розуміти і форму політичної організації суспільства, засновану на визнанні народу основним джерелом влади, і певний філософський ідеал людського буття, і форму політичної участі громадян, і моделі діяльності політичних та громадянських інститутів тощо.

Економіст і політолог Й. Шумпетер розробив концепцію конкурентної демократії, запропонувавши вважати суб'єктом політичної дії в демократичних режимах не більшість, тобто народ, а індивіда. На його думку, індивіди борються за владу, а народ – голосує, обираючи гідних, що привело до

актуалізації проблеми політичного лідерства. Отже, була здійснена програмна модифікація основних принципів теорії класичної ліберальної демократії внаслідок зміни місць її найважливіших елементів. За Й. Шумпетером, демократія є перш за все певним способом інституалізації політичних рішень, коли кандидати на державні посади прагнуть влади для прийняття рішень засобами конкуренції за голоси виборців. Й. Шумпетер переносить ліберальні принципи ринкових відносин у політичну сферу: тобто кожен політик пропонує на продаж свій «товар» (програми, обіцянки тощо), а виборець вільний зробити вибір як споживач, що дає можливість звести демократію до методу, розглядати її як побічний продукт конкуренції в процесі оновлення лідерів [3]. Таким чином, теорія Й. Шумпетера заклала підвалини посткласичної демократичної парадигми, за якої демократія є не способом керівництва, наприклад, більшості меншістю, а, перш за все, способом визначення, хто буде керувати та яку при цьому переслідуватиме мету.

Можна виділити два основні напрямки подальших досліджень «процесуальної» парадигми демократії, а саме: плюралістичну та елітаристську концепції демократії. Прихильники першої розглядають її своєрідним політичним механізмом, який регулює взаємодії під час виборчих кампаній, коли розгортається боротьба за доступ до участі в процесі прийняття рішень. Р. Даль, Д. Трумен, С. Ліпсет, Д. Рісмен наголошують на фрагментарному характері політичної влади в демократичному суспільстві, її розсередженості між різними соціальними групами та інститутами. На їхню думку, кожна соціальна група через власні інститути впливає на процес прийняття політичних рішень, але жодна з них монополює не володіє владою. Виборчі кампанії вони розглядають як засіб досягнення відносної рівності впливу основних соціальних груп і, водночас, як перешкоду для посилення позицій держави відносно громадянського суспільства. Таку конкуруючу систему Р. Даль назвав поліархією – специфічний вид режиму для управління сучасною державою, що заснований на відносно високій терпимості до опозиції, на достатньо широких можливостях впливати на поведінку уряду й навіть на можливості усунення мирним шляхом офіційних осіб з посад [4].

Р. Даль визначив низку умов, необхідних для існування сучасної політичної демократії, або поліархії, а саме: контроль за рішеннями уряду конституція має покласти на офіційних осіб, які обираються народом; ці офіційні особи періодично обираються на чесних, змагальних і регулярних виборах, які виключають будь-який примус чи адміністративний ресурс; майже все доросле населення має право обирати офіційних осіб; майже все доросле населення має право претендувати на виборні посади; громадяни мають право висловлювати свою думку, не побоюючись переслідування з політичних мотивів; громадяни мають право одержувати інформацію з альтернативних засобів масової інформації, які перебувають під захистом закону; громадяни мають право на створення незалежних асоціацій та організацій, включаючи політичні партії та групи інтересів [5].

Американські політологи, провідні спеціалісти Центру європейських досліджень Стенфордського університету Ф. К. Шміттер і Т. Л. Карл відзначають, що перелічені Р. Далем умови в цілому забезпечують функціонування демократичної системи, але пропонують додати ще дві умови, а саме: обрані народом особи повинні мати можливість здійснювати свої повноваження, не зазнаючи протидії з боку інших офіційних осіб; держава повинна бути суверенною і функціонувати незалежно від політичних систем більш високого рівня. Водночас політологи зауважують, що перелік умов і процедурних норм дозволяє визначити, що таке демократія, але відсутні будь-які відомості щодо того, як реальна функціонує демократична система [6]. Слід відзначити, що концепція плюралістичної демократії була найвпливовішою, положення якої поділялись більшістю політологів у 60-70-х роках ХХ ст. Проте вона не позбавлена й недоліків. Зокрема, в кожному суспільстві є соціальні групи, які потребують пільг чи привілеїв, що суперечить основному принципу демократії – принципу рівності прав і свобод громадян. Концепція плюралістичної демократії абсолютизує можливість політичного представництва інтересів соціальних груп через політичні партії і групи інтересів, рівність останніх за політичним впливом тощо.

Прихильники другого напрямку розглядають демократію як політичний процес, який забезпечує реалізацію демократичних принципів формування й функціонування політичної еліти. Так, наприклад, Дж. Сарторі, В. Корнхауз, Р. Дарендорф зазначають, що політична компетентність народу не є абсолютною, а тому громадяни не можуть претендувати на роль професійних політиків. Тим більше, що Дж. Сарторі взагалі вважає не визначеним сам термін «народ». Дійсно, ще у Стародавній Греції поняття «демос» не було позбавлено двозначності. Так, у V ст. до н. е. демос означав спільноту, зібрану в народні збори, і, водночас, низи суспільства, натовп черні тощо. Коли ж демос стали перекладати як латинське *populis*, багатозначність терміну зростає. Наприклад, Дж. Сарторі наводить шість інтерпретацій терміна «народ»: кожен; визначена більшість; низи суспільства; неподільна сутність, тобто органічне ціле; більшість, виражена принципом абсолютної більшості; більша частина, виражена принципом обмеженої більшості. На нашу думку, вчений цілком обґрунтовано відкидає не тільки перші чотири, а й п'яту інтерпретацію, використовуючи у визначенні поняття «народ» шосту. Дж. Сарторі вважає, що права будь-якої більшості не можуть бути абсолютними, а мають бути обмеженими правами меншості, тому що замість демократії ми побачимо авторитаризм, тоталітаризм чи охлократію.

Аналізуючи етимологічне значення терміна «демократія», Дж. Сарторі робить чотири висновки: перший – неприпустима фетишизація поняття «народ»; другий – в демократичному суспільстві необхідний захист прав меншості; третій – вислів «влада народу» вказує лише на початок процесу здійснення демократичної влади і лишає його незавершеним, тому що цей процес передбачає взаємодію керівників і тих, ким керують; четвертий – характер демократії залежить від змісту поняття «народ», тому що обмеження участі громадян в політичному житті певними класовими чи демографічними рамками дає підставу характеризувати таку владу як соціально обмежену демократію [7].

Дж. Сарторі пропонує політичним елітам керуватися «Правилом Фрідріха», яке передбачає що обрані посадовці, якщо вони хочуть бути

переобраними, мають, приймаючи рішення, зважити на те, як виборці відреагують на них.

Таким чином, розробники елітаристської концепції демократії вважають, що уявлення про самокерований народ мають міфічний характер. Політична ж активність мас може, за певних умов, набувати антидемократичного характеру. До того ж іронія або парадокс демократії полягає в цьому випадку в тому, що демократія для послідовної реалізації власних принципів і стабілізації політичної системи, дійсно, змушена певним чином обмежити рівень безпосередньої участі громадян у процесах вироблення, ухвалення та реалізації політичних рішень.

Сучасні численні дослідники зосереджують увагу й на інших сутнісних ознаках демократії. Французький політолог, соціолог, юрист М. Дюверже, аналізуючи стан політичних систем у західноєвропейських країнах, приходить до висновку, що їх лише частково можна вважати демократичними. Учений визначає їх плутодемократичними, оскільки реально владу мають і народ, і олігархи. На його думку, західне суспільство, як давньоримський бог Янус, є дволиким, тобто, з одного боку – демократичним, з другого – олігархічним.

М. Дюверже визначає дві основні історичні форми плутодемократії, а саме: класичну ліберальну демократію середнього класу і сучасну масову «технодемократію», яка заявила про себе після Другої світової війни. Між названими формами, на думку вченого, з 1914 року по 1939 рік був перехідний період [8].

К. Поппер головним в демократії вважає не питання народовладдя, яке завжди, на його думку, є ілюзорним, а питання контролю над тими, хто управляє. Він наголошує, щов політичному дискурсі завжди на першому місці стояло питання «хто править», але не менш важливим є й питання «хто контролює». Водночас К. Поппер вважає не менш важливою проблемою дотримання закону, який дає можливість парламенту припинити діяльність уряду простою більшістю. Це не означає, на думку вченого, що більшість завжди має рацію, проте правління більшості – кращий з існуючих способів здійснення влади [9, с. 41–43].

Розробники концепції партисипітарної демократії К. Пейтман, Б. Барбер, М. Вольцер наголошують на єдності соціальних і політичних аспектів демократії, на активній участі громадян в суспільно-політичних процесах, що залежить від рівня і домінуючого типу їхньої політичної культури, поділяючи висновки Т. Джефферсона, що, якщо громадяни недостатньо освічені, щоб «здійснювати управління з виваженою поміркованістю, слід не відбирати в них владу, а плекати в них поміркованість» [10, с. 102–103]. Всупереч досить поширеним уявленням про недемократичність мас, здатних сприяти встановленню авторитарних і тоталітарних режимів, прибічники партисипітарної демократії стверджують, що антидемократизм мас – це результат низького рівня їхньої освіченості, матеріального забезпечення, відсутності можливості здійснювати реальний вплив на політичні процеси, тому потрібно підвищувати матеріальний, освітній, культурний рівні населення, особливо його нижчих прошарків. На думку розробників, демократія участі – це пірамідальна система з прямою демократією в основі та представницькою демократією на вищих щаблях.

Німецький політолог Ю. Габермас розробив основні положення концепції деліберативної демократії. Учений вважає нормативною моделлю такого типу демократії співтовариство рівних індивідів, які у відкритому комунікативному дискурсі, тобто вільному обговоренні основних проблем суспільства визначають основні форми його функціонування.

Деліберативне розуміння демократії як комунікативного дискурсу знімає, на думку Ю. Габермаса, відмінності між класичною і шумпетерівською демократією, тому що, по-перше, демократія знову стає не тільки засобом, а й метою політичної діяльності; по-друге, процесуальність не протистоїть нормативності, а поєднується з нею. Демократія, за Ю. Габермасом, є не просто владою народу чи владою народних улюбленців, а є певною можливістю формування і відбору якісних рішень, виявлених у комунікативному просторі дискурсивного спілкування громадян [11].

Польський політолог Є. Вятр запропонував визначати демократичний політичний режим за такими ознаками: чесні, змагальні й регулярні вибори;

уряд формується за результатами виборів, а не за бажанням окремих осіб; уряд більшості й захист прав меншості. За Є. Вятром, думка більшості, виражена демократичним шляхом під час виборів, є необхідною, проте недостатньою умовою демократії. Якщо до меншості застосовуються дискримінаційні заходи, то режим стає недемократичним незалежно від регулярності й чесності виборів та зміни законно сформованого уряду [12].

Численність концепцій демократії свідчить про те, що вона є багатоманітним суспільним явищем. Але попри всю багатоманітність концептуальних підходів до розуміння змісту демократії, її сутність залишається незмінною і полягає в участі народу в здійсненні державної влади. Ступінь цієї участі визначає рівень демократизму політичної системи. Американський соціолог М. Олсон у дотепній формі показав, що найбільш сприятливим для економічного зростання є демократичне правління. Він окреслив такий зв'язок між цими явищами: кожен із членів демократично обраного представницького інституту сплачує податки і тому, визначаючи їх рівень, враховує не лише необхідність максимізації доходів держави, а й власні інтереси та інтереси своїх виборців, яких він взявся представляти в органах управління і від яких залежить його подальша політична кар'єра. Як наслідок, податковий прес зменшується, економічне становище платників податків поліпшується, а це сприяє інтенсифікації їх вільної економічної діяльності, свободу якої демократичний уряд не обмежує. Отже, за інших рівних обставин демократія пришвидшує економічне зростання й добробут громадян [13, с. 31].

Демократія як жоден інший політичний режим несе в собі ризики і певну невизначеність. Наявність демократичних інститутів – представницьких органів влади, політичних партій, груп інтересів, незалежних засобів інформації, виборчого права – і формальна реалізація демократичних принципів ще не означають реального народовладдя, тому що демократичні форми влади не завжди наповнюються відповідним змістом. Так, у деяких незалежних державах, що виникли на пострадянському просторі, поряд з формальним визнанням принципів демократії утвердились режими керованої демократії, які багато в чому нагадують неототалітарні та олігархічно-авторитарні режими.

Українські протестувальники вийшли на Майдан з тією ж фундаментальною вимогою встановити справжню демократичну владу замість уряду клептократів, яка десятки років спонукала людей в різних країнах повставати проти корумпованої, жорстокої, авторитарної влади.

За версією «The Economist», демократія була найуспішнішою політичною ідеєю ХХ ст. [14, с. 38]. І неважко зрозуміти чому, бо демократичні країни зазвичай заможніші, ніж недемократичні, рідше воюють і ефективніше ведуть боротьбу з корупцією, надають своїм громадянам право висловлювати власну думку й визначати свою та своїх дітей долю. Готовність багатьох людей у різних куточках світу ризикувати всім заради цієї ідеї засвідчує її незмінну привабливість. Проте демократія переживає не тільки злети, але й падіння, бо вигнати тирана виявляється легше, ніж створити життєздатну демократичну політичну систему.

Отже, демократія є багатоплановим поняттям, яке характеризує й політичну систему, засновану на рівноправній участі громадян в управлінні суспільно-політичними процесами, й ідеал суспільного устрою, і світогляд, що відповідає цьому ідеалу, і суспільно-політичний рух за втілення в життя цього ідеалу. Демократія – це така організація системи публічної влади, при якій ніхто не може проголосити себе правителем і використовувати владу на свій розсуд. При цьому влада надається не назавжди, а на визначені конституцією терміни. Демократизація суспільства, як свідчить практика, може супроводжуватися певними втратами і помилками, які неминучі для цього процесу, і все ж цінності демократії значно переважають її негативні наслідки. Демократія вимагає розумного компромісу між зростанням політичної активності громадян, з одного боку, і збереженням порядку, дотриманням законності, виключенням насильства під час розв'язання конфліктів – з іншого. Для цього необхідно, щоб громадяни, всі суб'єкти політики вчилися жити в умовах демократії. Лише тоді процес демократизації забезпечить формування правової держави і громадянського суспільства.

Література:

1. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель. – М.: Мысль, 1997. – С. 271 – 343.
2. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью / Юрген Хабермас. – М.: Academia, 1995. – 256 с.
3. Шумпетер Й. Капитализм, Социализм и Демократия / Йозеф Шумпетер; пер. с англ. / Предисловие и общ. ред. В. С. Автономова. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.
4. Даль Р. А. Полиархия: участь у політичному житті та опозиція / Роберт Аллан Даль; пер. з англ. О. Д. Білогорського. – Х.: Каравела, 2002. – 216 с.
5. Даль Р. А. Введение в теорию демократии / Роберт Аллан Даль; пер. с англ. / Отв. ред. Ю. К. Абрамов. – М.: Наука, 1992. – 156 с.
6. Шмиттер Ф. К., Карл Т. Л. Что есть демократия / Филипп К. Шмиттер, Терри Линн Карл. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.elib.org.ua/politics/ua_readme.php.
7. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited: Part One: The Contemporary Debate, Vol. 1. – Chatman, NY, 1987. – 272 pp.
8. Павко А. Моріс Дюверже – засновник сучасної партології / Андрій Павко [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.viche.info/journal/2090/>.
9. Поппер К. Демократия и народоправие / Карл Поппер. // Новое время. – 1991. – № 8. – С. 41 – 43.
10. Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера та ін. – К.: Дух і літера, 2000. – 472 с.
11. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия / Юрген Хабермас. // Вестник Московского университета. – Серия 7: Філософия. – М, 1993. – С. 43 – 63.
12. Вятр Е. Типология политических режимов / Ежи Вятр. – Лекции по политологии: в 2 т. – Талинн, 1991. – Т. 1. – С. 53 – 63.
13. Основи демократії: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодій. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. – 668 с.

14. Що діється з демократією? / The Economist Newspaper Limited // Український тиждень. – 2014. – № 10. – С. 38.